

Тайылбыр бижик

XX вектин 90 чылдарның эгезинде чуртка ажык-чарлыг чорук чарлаттынып, бистиң күрүневис сайзыралдың чаа чадазынче шилчээнин билир бис. Национал күрүнелер боттарының шаандагы төөгүлүг эрги аттарын, бурунгу өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, аныяк-өскенни чонунга дөмей омур-дүрзүлүг, аажычаңныг, мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидеринче улуг сагышты салып эгелээн. Бистиң Тыва Республикавысты чаартылгалар база оюп эртпээн. Аңаа Тыва деп бурунгу адын эгиткен, ону кайы-даа дылга ынчаар адаар база бижиир деп шиитпирлээн. Уттундуруп бар чыткан чаңчылдарны эгидип, оларны чыып бижип, катап тургузуп, өг-бүлеге, өөредилге черлериниң чада бүрүзүнге кижизитпишаан, өөредир ажылдарга калбаа-биле ажыглап эгелээн. Ол ажыл дээштиг, үре-түңнелдиг болуп турар, чүге дээрге улустуң ёзучаңчылдары чоннуң мерген угаанын, аажы-чаңын, тускай шынарларын болгаш уруглар кижизидер талазы-биле чыгдынган арга-дуржулгазын шыгжап илереткен болур. Өөредилге талазы-биле күрүне политиказының бурунгаар хөгжүдөр сорулгазынга Россияның хамаатызының мөзү-шынарының кижизидилгези болгаш сайзыралы хамааржыр. Амгы үеде сүзүк болгаш мөзүшынар кижизидилгезин өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының методологтуг үндезини кылдыр тодараткан. Өөредилге-кижизидилге ажылынга сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгези мурнуку черни ээлеп, ол төрөөн дыл, онзагай культура, ооң байлаан хумагалаан хөй националдыг болгаш хөй культуралыг россияжи ниитилелди быжыктырарын негеп турар¹. Бүгү чүве өг-бүледен эгелээр. Ада-иези, өгбелери ажы-төлдүң угу, дөзү болурундан аңгыда, уругларның мөзү-шынарын хевирлеп, оларның угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан чечен-мерген, чедингир кылдыр өөредир болгай. Өг-бүлениң уруглар кижизидеринге, ажыл-агыйга өөредиринге, чуртталгага белеткээринге салдары улуг, харысалгалыг деп чүве кижини төрөлгөттениң сайзыралының эге чадазындан эгелээни билдингир. Ынчангаш өг-бүле – уруглар кижизидер эртемниң тыптып келгениниң эге үндезини болуп, сайзырап, чадалар аайы-биле ооң арга-дуржулгазы калбарып, нептереп эгелээн болгаш амгы үеде база-ла ол хүлээлгелерни күүседип турар. Ажы-төл кижизидеринге, уругнуң кижизиг болурунга өг-бүлениң салдары улуг деп чүве билдингир. Аныяк өскенниң угаан-медерелиниң база мага-бодунуң быжып сайзыраар үези 14 – 16 харлыында оларга өг-бүле, өгбелер, аныяк өг-бүле, ажы-төл азыраар дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалааш, школаның 8-9 класстарынга “Өг-бүле педагогиказы” деп немелде өөредилгеге чорудар эртемни өөредирин сүмелеп турар. Ооң кол сорулгазы: тыва улустуң үндезин культуразында өг-бүле кижизидилгези уругну кижини болур кылдыр ооң иштики сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын сайзырадыр ыдыктыг сузуктерин, дуржулгазын, кол арга-методтарын, чепсектерин өөреникчилерге билиндирери болгаш оларны боттарын амыдыралында эң-не харысаалгалыг хамааты болуп өг-бүле тударынга белеткээри болур. Бо кол сорулганы чедип алыры дараазында чугула айтырыгларны шиитпирлээринден хамааржыр: 1) өг-бүле педагогиказының дугайында, делегейниң чоннарының философтарының, шылгараңгай

эртемденнериниң болгаш башкылырының өг-бүле дугайында салгалдарга арттырып каан өөредиглерин билип алырынче, оларны сайгарып билиринче уругларны угландыраы; 2) тыва өг-бүле, өгбелер, дөргүл-төрел деп кымнарыл деп билиглерни амыдыралында медресерелдии-биле билип алырынга болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны сагыырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары; 1 ТР-ниң өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының КОНЦЕПЦИЯЗЫ. Кызыл, 2011. а. 3 5 3) ие кижиниң, ада кижиниң үлегери болгаш ол үлегерге келир үеде ада, ие болурунга белеткээриниң, өгбүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказы-биле таныштыраы; 4) өөреникчилерни боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алыр, өг-бүле тудар талазы-биле боттарынга баш бурунгаар шилилгени кылып билир кылдыр белеткээри. Салдынган сорулгаларны боттандыраы нарын деп чүвени билип, кол билиглерни өөреникчилерге кысказыбиле угаадып тургаш, ук эртемниң үндезиннерин хажытпазын, ооң үргүлчү өскерлип, сайзырап турарын, ооң шиитпирлеттинмээн айтырыгларының ам-даа барын кичээл бүрүзүнге тайылбырлап, чуртталгадан алган чижектерни аңаа барымдаа кылдыр ажыглап, ук эртем үениң агымында турар дээрзин көргүзерин башкыларга сүмеледивис. Үениң байдалынга дүүштүр программаны боттандыраы-биле мындыг таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула: - өг-бүле педагогиказын өөренип тура, уругларны өг-бүле кижиниң сүзүү, амы-хуу чуртталганың үндезин ораны деп чүүлдерни кижизидерде болгаш сайзырадырда чоннуң өг-бүлеге хамаарышкан чаңчылдарынга, ёзулалдарынга, ужурларынга даяныры; - делегейниң чоннарының, Россияның, Тываның мерген угаанныгларының, педагогтар, психологтар, социологтарының мөөңнеттинген арга-дуржулгазын чедимчелиг ажыглаары; - кичээл болгаш кичээлден дашкаар өг-бүле педагогиказын өөредир талазы-биле кижизидилге ажылын чорудары-биле тускай шактарны, тодаргайлаарга, неделяда 1 шакты өөредилге черлериниң боттарының тодаратканы ёзугаар өөредилге планынче киирери; - өг-бүле педагогиказын башкылаарының талазы-биле башкыларның профессионал психологтук, педагогиктиг, методиктиг билиин бедидери болгаш тускай белеткээри; - уругларны өг-бүлеге кижизидер болгаш оларга келир үеде өг-бүле тудуп чурттаарынга эге билиглерни чедирер талазы-биле ортумак өөредилге черлериниң, ада-иелерниң, тус черлерниң чагыргаларының болгаш хөйниитиниң киржилгезин чедип алыры. Өг-бүле педагогиказын өөренип түннелдеринге негелделер: - бодун боду тодаргай өг-бүлениң, төрел-бөлүктүң, тускай чоннуң, күрүнениң төлептиг оглу (кызы), өгбүлеге хамаарышкан бурунгу өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарының салгакчызы мен деп миннип, сагып, салгап, тарадып, чорууру; - тыва өг-бүле, ада-ие, өгбелер, дөргүл-төрелге хамаарышкан кол билиглерни амыдыралында медресерелдии-биле билири болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны билири болгаш сагып чорууру; - ада-иениң үлегери болгаш өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказын, аргаларын ажыглап билири: төрөөн дыл, аас-чогаал, өг-бүле, чоннуң байыралдары, национал оюннар, бойдус д.о.ө; - боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алыр, өг-бүле тудар талазы-биле боттарынга

баш бурунгаар шилилгени кылып билири, амыдыралдың нарын берге айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле белен болуру; - ада болгаш ие кижиниң уруглар кижизидер талазы-биле харысалгазын хоойлу ёзугаар миннири; - ада, ие кандыг болурун, чоннуң чаңчылдарында айытканы-биле сайгарып билири; - кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээри-биле өг-бүлениң, төрөл-бөлүктер аразында харылзааларны шын тудуп билири, хүндүлел ёзулалдарын сагыыры, “Салгал ыяжын” тургузуп билири; - кадык өг-бүлени тургузарының дугайында бодунга хамаарыштыр негелделерни кылып билири; - ынакшылды камнап, аңаа шынчы болурун, база ынак эжи дээш чурттаарын миннири; - өг ажылын кылып билири: аал-чуртту, оран-саваны арыг-силиг тудуп билири, мал, чер ажил-агыйын болгаш амгы-байдалга дүүшкен сайгарлыкчы ажылды кылып болгаш сайзырадып билири, өг-бүлениң экономиказын шын планнаарының эге билиглерин амыдыралда ажыглап шыдаары. Башкыларга кыска методиктиг удуртулга. Башкының билиг бээр аргаларын база өөреникчилерниң билиг чедип алып аргаларын айтып, кичээлдин ийи хевирлерин тускайлаан(Чижек тематиктиг планда шактар хуваалдазын көөр). Оларны ынчалдыр аңгылаан чылдагааны болза, бо эртемге өөредирде, теория кырынга өөренген чүүлдерни амыдырал-биле сырый холбаарын чугула деп санаан. Өөреникчилерниң угаан-бодалын сайзырадырда, эки-бакты ылгап билир кылдыр угаадырда, кичээлдерге оларның идекпейлиг чоруун чедип алып. Олар боттары хоойлудүрүмнерни, өг-бүлө педагогиказынга хамаарышкан өске-даа ажылдарны холга тудуп өөренип, сайгарып, денээр ужурлуг. Ооң түннелинде өөреникчилер экини шиңгээдип, бак чүведен чайлап билир кылдыр өөренген турар ужурлуг. Ындыг болганда өөреникчилер кичээлге башкының удуртулгазы-биле боттары ажылдаар, боданыр, түннелди үндүрер апаар. Башкыларның кичээнгейинге айтып каар база бир херек чүве – тема бүрүзүнүн соонда дуржулгага даянган кичээлдер эрттирер кылдыр көрдүнгени. Ол кичээлдерге сайгарар чижек айтырыгларларны болгаш хереглеп болур номнар даңзызын чыып тургускан. Амгы үениң чаа педагогиктиг технологияларын ажыглаары чаңчылчый берген болганда, янзы-бүрү “ажык-чугаа”, презентациялар, онлайн-ужуражылгалар, “төгерик стол” дээн ышкаш оон-даа өске кичээлдерниң хевирлерин кирип болур. Ол дугайында башкы бүрүзү чогаадыкчы аргаметодтарны, кичээлдин хевирлерин боду тургузары чугула. 6 Ындыг кичээлдерни эрттирери, оларга белеткенири тускай болур: айтырыгларны, номнар даңзызын башкы 1 неделя бурунгаар берип каар, өөреникчилер харызын бижип, өске-даа чүүлдерни белеткеп алгаш, кичээлге харыылап тургаш, ажыглап болур. Бо эртемге демдек салыры база онзагай – школага чаңчыл болган 5, 4, 3 деп демдектер-биле уругларның билиин, кылып билир чүүлдерин үнелевейн, оларны тест, анкета таварыштыр чорудар болгаш “ажык чугаага” д.о.ө кичээлдерниң хевирлеринге уругларның киржилгезинден түннеп болур. База эртемни өөренип тургаш, чүгле программада көрдүнгөн номнарны, кичээлдер, бот-ажылдар хевирлерин ажыглаарындан аңгыда оларны өскерттип, амыдыралда херек кырында болган таварылгаларга даянып, үлегерлиг өг-бүлелерниң чижээнге дээштиг солун кылып алыры – башкы бүрүзүнүн шилилгези болур. Дуржулгага даянган кичээлдерге

көрдүнгөн номнар даңзызындан аңгыда, бүгү программага хереглээр номнарның ниити даңзызын ийи дыл кырынга берген, чүге дээрге амгы үеде тыва дыл кырында өг-бүле педагогиказынга хамаарыштыр ажыглап болур номнар эвээш, чамдык айтырыглар талазы-биле харын-даа чок болуп турар. Ынчангаш интернет четкизин идепкейлиг ажыглаарын сүмеледивис. Капсырылгада орус дылга киирген ажылдар бар. Кижичүгле бодунуң төрөөн дылынга сагыш-сеткилин илередирин билир бис, ынчангаш чамдык киирген чогаалдар орус дылда кирген. Өг-бүле дугайында билиглер делгем, хөй талалыг. Чаңгыс номга оларны долузу-биле чырыдары берге. Чамдык айтырыглар шакүениң кызаазы-биле кирбээн болганда, бо немелде өөрөдилгеге ажыглаар номда кирген чүүлдерни башкы бүрүзү чогаадыкчы ёзу-биле ажыгларышаан, анаа чогуур немелделерни боттары кирип ажылдаары билдингир.

Шактарның хуваалдазы 11-ги класска өөренир чүүлдер

Дугаары	Өөренир темаларның аттары	Кичээлдин эрттирер хевири	Эрттирер хун	
			Болур хуну	Болган хуну
1	Кирилде кезээ. Өг-бүле педагогиказын өөренириниң амгы үеде чугулазы. Өг-бүле – дээди сүзүк.	Аас-биле	02.09	
1. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫНЫҢ ЭРТЕМДЕ ТУРУЖУ, САЙЫРАЛЫ				
2	Өг-бүле педагогиказы педагогика эртеминиң бир чугула адыры		09.09	
3	Делегей чоннарының классик педагогтарының өг-бүле дугайында өөрөдиглери		16.09	
4	Ада-чуртувус Россияның эртемденнери, чогаалчылары өг-бүле дугайында		23.09	
5	Тываның эртемденнериниң шинчилелдери		30.09	
6	Делегейниң чоннарының өг-бүле кижизидилгезиниң онзагайы		07.10	
2. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫ: УКТАЛГАН ДӨСТЕРИ, КОЛ БИЛИГЛЕРИ				
7	Тыва улустуң кижичү дугайында өөрөдиглери		14.10	
8	Чаңчыл, ёзулал, ужур – өг-бүле кижизидилгезиниң укталган дөстери		21.10	

9	Өг-бүле педагогиказының кол билиглери		11.11	
3. ӨГБЕЛЕР, АДА-ИЕ, АЖЫ-ТӨЛ, ДӨРГҮЛ-ТӨРЕЛ				
10	Ук-ызыгуурнуң кижизидилгеге салдары		18.11	
11	Ие кижиге		25.11	
12	Ада кижиге		02.12	
13	Тыванын иелеринин ыдыктыг сагылгалары		09.12	
14	Эр кижинин ат-алдарынын кодексизи		16.12	
15	Тоолдуң тывылганы		23.12	
16	Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинин кол сузуктери		30.12	
17	Өг-бүле болгаш шажын-чудулге		13.01	
18	Өг-буленин эрге-хоойлу камгалалы		20.01	
19	Өг-буленин эрге-хоойлу камгалалы		27.01	
20	Амгы уенин ог-булези: байдалы, чорулдээлери болгаш шиитпирлээр айтырыглары		03.02	
21	Назы-хар болгаш ог-булеге кижизидилге		10.02	
22	Назы-хар болгаш ог-булеге кижизидилге		17.02	
23	Аажы-чаннын психологтуг достери болгаш кижизидилге		24.02	
22	Аныяк оскеннин амыдыралда туружу, келир уези - ЫНАКШЫЛ		02.03	
23	Аныяк оскеннин амыдыралда туружу, келир уези - ХАРЫЫСАЛГА		09.03	
24	Аныяк оскеннин амыдыралда туружу, келир уези - ЭРТЕМ-СУРГУУЛ		16.03	
26	Аныяк оскеннин амыдыралда туружу, келир уези - АЖЫЛ-АГЫЙ		23.03	
27	Аныяк оскееи ог-буле тударынга		06.04	

	белеткээринин айтырыглары			
28	Аныяк оскееи ог-буле тударынга белеткээринин айтырыглары		13.04	
29	.Өг-буле кижизидилгезинге ажыглаар чуулдер		20.04	
30	Ог-буле байыр-дойлары: чаш уруг торуттунгеде		27.04	
31	Ог-буле байыр-дойлары: куда дойу		04.05	
32	Ог-буле байыр-дойлары: кижини хооржудери		11.05	
33	Катаптаашкын		18.05	
34	Туннел кичээл		25.05	